

УДК 347.961:347.91/95

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v055.2024.21>

Факас Ілона Борисівна,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного, господарського права

та приватноправових дисциплін

Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0002-4408-7668

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС НОТАРІУСА У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Правовий статус нотаріуса як учасника цивільного судочинства є важливим аспектом правової системи, що визначає його роль, обсяг повноважень та відповідальність.

Постановка проблеми. Надзвичайно важливу роль у забезпеченні юридичної визначеності та захисту прав громадян та юридичних осіб відіграє нотаріат. У цивільному судочинстві нерідко виникають спори, пов'язані з вчиненням нотаріальних дій або відмовою у їх вчиненні. В більшості випадків нотаріус має залучатися до справи як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору, але в деяких випадках може залучатися до справи як належний відповідач.

Стан дослідження теми. Теоретичні дослідження правового статусу нотаріуса та його участі в цивільному судочинстві здійснювали такі науковці, як: В. В. Баранкова, С. С. Бичкова, О. Грибанова, А. О. Дика, К. Р. Добкіна, К. Л. Зілковська, В. В. Комаров, С. Г. Пасічник, Л. К. Радзієвська, Є. І. Фурса, С. Я. Фурса та ін. Проблема визначення статусу нотаріуса як учасника цивільного судочинства залишається актуальною для дослідження. Актуальність теми зумовлена зростаючою кількістю цивільно-правових спорів щодо нотаріальних актів, а також необхідністю розробки єдиної практики залучення нотаріусів до участі в цивільному процесі.

Мета статті. Метою даної статті є аналіз процесуального становища нотаріуса як учасника цивільного судочинства при розгляді судом справ про оскарження нотаріальних дій, про визнання недійсним заповіту, а також інших справ за участі нотаріуса в порядку цивільного судочинства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до Закону України «Про нотаріат», нотаріус – це уповноважена державою фізична особа, яка здійснює нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотарі-

альному архіві або незалежну професійну нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності [1].

У цивільному процесі нотаріус не є стороною спору, але може залучатися в більшості випадків як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог. Згідно з частиною 2 статті 53 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), треті особи, які не заявляють самостійних вимог, можуть вступати у справу на стороні позивача або відповідача, якщо рішення суду може вплинути на їхні права та обов'язки щодо однієї зі сторін [2].

Нотаріус у таких випадках не захищає власні права, а надає суду інформацію про вчинені ним дії, обґрунтовує їх відповідність чинному законодавству.

Деякі науковці відзначають, що нотаріус не може бути належним відповідачем у цивільній справі у зв'язку із вчиненням ним нотаріальної дії, за винятком справ про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок незаконних дій чи недбалості приватного нотаріуса.

Так, О. Грибанова вказує, що у справах за скаргами на нотаріальні дії або відмову в їх вчиненні, відповідно, нотаріуси та інші органи, що виконують нотаріальні дії, беруть участь як зацікавлені особи [3, с. 88]. З такою точкою зору не погоджується К. Л. Зілковська, яка відзначає, що заінтересовані особи – це особи, які беруть участь у справах саме окремого провадження (ч. 2 ст. 26 ЦПК), а закон не дає підстав для ствердження про процесуальний статус нотаріуса у справах про оскарження нотаріальних дій, відмови у їх вчиненні, нотаріальних актів саме як заінтересованої особи [4, с. 417].

Аналіз судової практики дозволяє зробити висновок, що нотаріус може залучатися до цивільного судочинства у таких випадках:

1. Оскарження нотаріальних дій або відмови у їх вчиненні (ст. 50 Закону України «Про нотаріат»). Так, у справі № 511/1875/21 приватний нотаріус у червні 2021 року прийняла постанову про відмову у видачі свідоцтва про право власності на спадщину за заповітом у зв'язку з тим, що судом було відкрито провадження у справі за позовом ОСОБА_3 про визнання заповіту недійсним та витребування у приватного нотаріуса копії спадкової справи, заведеної після смерті ОСОБА_2. Суд першої інстанції у задоволенні позову відмовив, керуючись тим, що постанова приватного нотаріуса про відмову у видачі свідоцтва про право на спадщину станом на 11 червня 2021 року була правомірною, оскільки між особами, які подали заяви про прийняття спадщини був наявний спір, що підлягав розгляду у порядку цивільного судочинства.

Суд апеляційної інстанції скасував рішення суду першої інстанції та задовольнив позов, вважаючи, що приватний нотаріус помилково ототожнила поняття відмови у вчиненні нотаріальної дії та відкладення/зупинення вчинення нотаріальної дії.

Верховний Суд вказав на таке. Законом України «Про нотаріат» не передбачено прийняття постанови про зупинення вчинення нотаріальних дій.

Тлумачення статті 50 Закону України «Про нотаріат» (у редакції, чинній на момент виникнення спірних правовідносин) свідчить, що слід розмежовувати оскарження: 1) нотаріальної дії, 2) відмови у вчиненні нотаріальної дії; 3) нотаріального акту. Таке оскарження може бути реалізоване у тому випадку, якщо звернення з такою вимогою може привести до відновлення порушеного права або інтересу. Верховний Суд постановив вважати правомірною оскаржувану постанову приватного нотаріуса про відмову у видачі свідоцтва про право на спадщину [5].

Таким чином, Верховний Суд підтвердив, що приватний нотаріус правомірно відмовив у видачі свідоцтва про право власності на спадщину у зв'язку з наявністю спору щодо дійсності заповіту. Суд апеляційної інстанції дійшов помилкового висновку, згідно з яким нотаріус мав зупинити вчинення нотаріальної дії, а не відмовити у її вчиненні.

2. Визнання недійсним нотаріального акта, наприклад, заповіту, договору дарування тощо.

Так, у справі № 201/16327/16-ц ОСОБА_3, яка раніше була визнана судом недієздатною через психічний стан посвідчила кілька довіреностей у нотаріуса, що стало підставою для представництва її інтересів у судах. ОСОБА_1, як опікун, оскаржив ці дії та подав позов про визнання довіреностей і заяви про прийняття

спадщини недійсними. Районний та апеляційний суди дійшли висновку, що підстав для визнання довіреностей та заяви про прийняття спадщини недійсними немає, а тому позов було залишено без задоволення. Верховний Суд змінив мотивувальну частину рішень попередніх інстанцій [5].

Отже, суди правильно відмовили у задоволенні позову ОСОБА_1, оскільки вона не довела порушення своїх прав. Також вони правомірно відхилили вимоги до нотаріуса та нотаріальної контори, оскільки нотаріус не є належним відповідачем у таких справах. Верховний Суд підтвердив ці висновки та деталізував правові підходи до визначення належних відповідачів у спорах про визнання правочинів недійсними.

3. Відповідальність нотаріуса за неналежне виконання професійних обов'язків, що спричинило шкоду учасникам правовідносин.

Так, порушення норм про необхідність додержуватися нотаріусом свого нотаріального округу може тягти відповідальність нотаріуса, передбачену законом, але не тягне нікчемності заповіту, посвідченого з таким порушенням (постанова від 25 травня 2021 року у справі № 522/9893/17) [5].

Аналіз судових рішень показує, що найчастіше нотаріуси залучаються до справ про:

1) оскарження відмови у вчиненні нотаріальної дії. Наприклад, особа може звернутися до суду, якщо нотаріус відмовив у посвідченні договору через сумнів у дієздатності сторін.

2) визнання недійсними правочинів. Якщо один з учасників договору вважає, що нотаріус посвідчив угоду з порушенням закону, суд перевіряє обставини справи.

3) відшкодування шкоди, завданої неправомірними діями нотаріуса. Наприклад, якщо нотаріус посвідчив заповіт особи, яка не могла його скласти, це може стати підставою для судового розгляду.

При розгляді цивільно-правових спорів суди зазвичай визнають нотаріусів такими, що мають процесуальний статус третьої особи, яка не заявляє самостійні вимоги на предмет спору. Залучення нотаріусів у цивільне судочинство в процесуальному статусі третьої особи дозволяє сформулювати наступні ознаки:

- відсутність самостійного матеріально-правового інтересу в справі;

- залежність правового статусу від предмета спору;

- можливість впливу судового рішення на права та обов'язки нотаріуса;

- функція інформаційного характеру;

- обов'язок сприяти суду у встановленні обставин справи;

- залучення у випадках оскарження нотаріальних дій або бездіяльності;

- відсутність заінтересованості у результаті розгляду справи;

Однак, на практиці виникають ситуації, коли позивачі помилково залучають нотаріусів до участі в цивільному процесі в якості відповідачів. У постанові від 19 серпня 2020 року у справі № 201/16327/16-ц Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду вказав, що у справі про визнання недійсними таких правочинів, як видача довіреності та прийняття спадщини, належним відповідачем є особа, яка видавала довіреність, і особа, яка прийняла спадщину, а не нотаріус чи нотаріальна контора, якщо позивач не обґрунтовує недійсність правочинів неправомірними діями нотаріуса [5].

У справі № 227/5540/18 (постанова від 19 січня 2021 року) Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду відзначив, що нотаріус не стає учасником цивільних правовідносин між учасниками нотаріальної дії. Вчиняючи нотаріальні дії, нотаріус діє неупереджено, він не може діяти в інтересах жодної з осіб – учасників нотаріальної дії [6].

Також нотаріус не є належним відповідачем у справах про скасування державної реєстрації. Державна реєстрація прав не є підставою для набуття права власності. Вона лише підтверджує вже набуте право, а суд при розгляді таких спорів має досліджувати саме підстави набуття права власності (постанова ВП ВС від 12 березня 2019 року у справі № 911/3594/17) [6].

Натомість позовна вимога щодо оскарження постанови про відмову у вчиненні нотаріальної дії може бути пред'явлена безпосередньо до нотаріуса (постанова КЦС ВС від 18 січня 2023 року у справі № 711/3792/21) [6].

Аналіз вищезазначених справ дозволяє зробити висновок, що нотаріуси можуть залучатися як належні відповідачі у цивільне судочинство за наявності таких ознак:

- вчинення нотаріальної дії або відмова у її вчиненні. Якщо особа вважає, що нотаріус неправомірно вчинив нотаріальну дію (наприклад, посвідчив договір, заповіт) або необґрунтовано відмовив у її вчиненні.

- порушення прав та законних інтересів осіб. Наприклад, якщо нотаріальні дії спричинили майнові або немайнові збитки фізичним чи юридичним особам.

- помилка у нотаріальних діях. У разі, якщо є підстави вважати, що нотаріус допустив технічні помилки або навіть умисне правопорушення (наприклад, засвідчив підпис особи без її фактичної присутності).

- відповідальність за шкоду, завдану неправомірними діями. В цьому випадку нотаріус може нести цивільно-правову відповідальність за завдані збитки, що стало підставою для подання позову про їх відшкодування.

- визнання нотаріальної дії недійсною. Можливе у випадку, якщо позивач оспорує певний нотаріально посвідчений документ (договір, довіреність тощо), нотаріус може залучатися як відповідач для розгляду законності його дій.

Аналіз судової практики свідчить про усталену позицію Верховного Суду щодо процесуального статусу нотаріуса в цивільних справах, що полягає в наступному. Нотаріус не є належним відповідачем у справах, пов'язаних із оскарженням правочинів (наприклад, видачі довіреності або прийняття спадщини) або рішень щодо майнових прав, оскільки він виконує лише функції посвідчення або реєстрації, не стаючи стороною цивільно-правових відносин. Належними відповідачами у таких справах є особи, які безпосередньо набувають чи реалізують майнові права в результаті оспорюваного правочину або рішення.

Тому, у спорах про дійсність правочинів нотаріус зазвичай має статус третьої особи без самостійних вимог і не є належним відповідачем. Водночас, якщо оскаржується саме дія або бездіяльність нотаріуса (наприклад, відмова у вчиненні нотаріальної дії), він може виступати відповідачем.

Висновки. Нотаріус відіграє важливу роль у цивільному судочинстві, його залучення забезпечує об'єктивний розгляд справ, пов'язаних із нотаріальними діями, а також сприяє захисту прав та інтересів громадян і юридичних осіб. Дослідження також підтверджує необхідність уніфікації судової практики щодо процесуального статусу нотаріуса для уникнення випадків його необґрунтованого залучення як відповідача.

Для вдосконалення правового статусу нотаріуса у цивільному судочинстві необхідно усунути правові прогалини, розробити єдині підходи до судової практики та забезпечити належний контроль за діями нотаріусів у сфері цивільного судочинства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII), 1993, № 39, ст. 383.
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 40-41, 42, ст. 492.

3. Грибанова О. Процесуальний статус нотаріуса в цивільному судочинстві. Нотаріат для вас. 2010. № 10. С. 87–88.
4. Зілковська К. Л. Нотаріус як учасник цивільного процесу. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), В. М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю. П. Алєнін [та ін.] ; МОНмолодьспорт України, НУ «ОЮА». Одеса : Юрид. л-ра, 2012. Вип. 68. С. 416–420.
5. Практика Верховного Суду щодо оскарження постанов нотаріуса, відмови нотаріуса у вчиненні виконавчої дії, а також щодо участі нотаріуса у судовому процесі. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_Prakt_VS_oskar_postanov_notariusa.pdf (дата звернення 19.12.2024).
6. Судді ВС проаналізували проблемні аспекти нотаріального процесу на на прикладах із судової практики. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1720262/> (дата звернення 23.12.2024).

Факас Ілона Борисівна

Процесуальний статус нотаріуса у цивільному судочинстві

У статті досліджується правовий статус нотаріуса як учасника цивільного судочинства, його роль, повноваження та межі відповідальності. Особлива увага приділена питанню залучення нотаріуса до судового процесу в якості третьої особи або належного відповідача. Проаналізовано законодавчі норми, що регулюють участь нотаріусів у цивільних справах, а також висвітлено основні підходи судової практики щодо визначення процесуального статусу нотаріуса у цивільному судочинстві.

Досліджено категорії цивільно-правових спорів, у яких нотаріуси найчастіше залучаються до судового процесу. Серед них виокремлено: оскарження нотаріальних дій або відмови у їх вчиненні; визнання недійсності нотаріального акту (заповіту, договору дарування тощо); відшкодування шкоди, завданої неправомірними діями нотаріуса; інші спори щодо відповідальності нотаріуса за порушення законодавства у сфері нотаріальної діяльності.

Здійснено детальний аналіз процесуального статусу нотаріуса у цивільному судочинстві як третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору. Визначено основні ознаки, притаманні такому процесуальному статусу.

Окремо проаналізовано категорії цивільно-правових спорів, у яких нотаріуси можуть залучатися як належні відповідачі. Сформульовано ознаки, характерні для процесуального статусу нотаріуса як відповідача у цивільній справі.

У статті здійснено порівняльний аналіз судової практики, що підтверджує різні підходи до визначення процесуального статусу нотаріусів. Визначено проблемні аспекти правозастосування, що потребують додаткового врегулювання, зокрема щодо підстав залучення нотаріусів як належних відповідачів у цивільних справах.

Висновки дослідження підкреслюють необхідність уніфікації судової практики щодо процесуального статусу нотаріуса, уточнення законодавчих норм, що регулюють його участь у цивільному судочинстві, а також вдосконалення механізмів контролю за дотриманням нотаріусами законодавчих вимог при вчиненні нотаріальних дій.

Отримані результати свідчать про необхідність чіткого розмежування процесуальних статусів нотаріуса у цивільному судочинстві, що сприятиме ефективному застосуванню норм процесуального права. Дослідження також вказує на потребу гармонізації законодавства щодо відповідальності нотаріусів за неправомірні дії. Визначено ключові напрями подальших наукових досліджень у сфері нотаріальної діяльності та цивільного процесуального права.

Ключові слова: нотаріус, нотаріальна дія, цивільне судочинство, третя особа, належний відповідач, процесуальний статус.

Fakas Ilona

Procedural status of a notary public in civil proceedings

The article examines the legal status of a notary as a participant in civil proceedings, his role, powers and limits of liability. Particular attention is paid to the issue of involving a notary in a legal process as a third party or a proper defendant. The legislative norms regulating the participation of notaries in civil cases are analyzed, and the main approaches of judicial practice to determining the procedural status of a notary in civil proceedings are highlighted.

The categories of civil disputes in which notaries are most often involved in litigation are studied. Among them are: challenging notarial acts or refusal to perform them; recognition of the invalidity of a notarial act (will, gift agreement, etc.); compensation for damage caused by the unlawful actions of a notary; other disputes regarding the liability of a notary for violations of legislation in the field of notarial activities.

A detailed analysis of the procedural status of a notary in civil proceedings as a third party who does not make independent claims to the subject of the dispute has been carried out. The main features inherent in such procedural status have been identified.

The categories of civil disputes in which notaries may be involved as proper defendants are separately analyzed. The features characteristic of the procedural status of a notary as a defendant in a civil case are formulated.

The article provides a comparative analysis of judicial practice, which confirms different approaches to determining the procedural status of notaries. Problematic aspects of law enforcement that require additional regulation are identified, in particular, regarding the grounds for involving notaries as proper defendants in civil cases.

The conclusions of the study emphasize the need to unify judicial practice regarding the procedural status of a notary, clarify the legislative norms regulating his participation in civil proceedings, as well as improve mechanisms for monitoring notaries' compliance with legislative requirements when performing notarial acts.

The results obtained indicate the need for a clear distinction between the procedural statuses of a notary in civil proceedings, which will facilitate the effective application of the norms of procedural law. The study also indicates the need for harmonization of legislation on the liability of notaries for unlawful actions. Key areas of further scientific research in the field of notarial activities and civil procedural law are identified.

Key words: notary, notarial act, civil proceedings, third party, proper defendant, procedural status.